

NÉMETH LUCA ANNA

luca.neemeth@gmail.com

Eötvös Loránd Tudományegyetem – Mai Magyar Nyelvi Tanszék

TÁRSADALMI CSOPORTOK MEGNEVEZÉSE A NEMEK NYELVHASZNÁLATÁBAN¹

A valamilyen – etnikai, szexuális, egészségügyi, anyagi vagy egyéb – szempontból kisebbségben és/vagy hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportokra vonatkozó megnevezések és az ezek használatával kapcsolatos zavar és bizonytalanság napjaink nyilvános nyelvhasználatának egyik meghatározó problémáját jelentik. A kérdés komplexitásához a nyelvi viselkedés ismert faktorai (résztevők, kontextus, téma, funkció) mellett az is hozzájárul, hogy a megnevezések a másokról szóló diskurzus lexikai szintjén a nyelvi udvariasság részét is képezhetik. Az ismertetetendő kérdőíves kutatás e gondolat mentén vizsgálja a bizonyos társadalmi csoportokra vonatkozó megnevezéseket a férfiak és a nők nyelvhasználatában.

1. Bevezetés

Napjaink nyilvános nyelvhasználatának egyik fontos problémája a különböző társadalmi csoportok (etnikai kisebbségek, szexuális csoportok vagy valamilyen szempontból hátrányos helyzetűek) megnevezése. A kérdés aktualitását jelzik az újonnan létrejövő kifejezések, illetve a kerülendő és az ajánlott megnevezéseket közlő listák is, amelyek implikálják, hogy az adott csoportnevek használata a nyelvi udvariasság részeként is vizsgálható. Dolgozatomban ezért a bizonyos társadalmi csoportokra vonatkozó diskurzus lexikai szintjét a nemek nyelvhasználatával összefüggésben vizsgálom, alapul véve azokat a női nyelvhasználattal kapcsolatos megállapításokat, amelyek a nők udvariasabb nyelvi tevékenységére², illetve nagyobb szociális érzékenységre vonatkoznak. Munkámban utalok a téma és az ún. „politikailag korrekt” nyelvhasználat lehetséges érintkezési pontjaira is.

¹ A XXX. jubileumi Országos Tudományos Diákköri Konferencia Szociolingvisztika tagozatában első díjat nyert *A politikai korrektség a férfiak és a nők nyelvhasználatában* című dolgozat részletének átdolgozott változata. Köszönöm témavezetőmnek, Veszelszki Ágnesnek a kutatás során nyújtott segítségét.

² A nők udvariasabb nyelvi tevékenységére vonatkozó hipotézis az utóbbi időben egyre inkább megkérdőjeleződik (vö. Mills 2011).

2. Elméleti háttér

2.1. Társadalmi csoportok megnevezése és a „politikailag korrekt” nyelvhasználat

A „politikai korrektség” (PC vagy PK) fogalmának értelmezésében és megítélésében fellelhető diskurzusok egyik alapja, hogy a „politikai korrektséget” létező entitásként értelmezik-e a diskurzus résztvevői. Ebből a szempontból pedig már maga a „politikai korrektség” terminus is problematikus, mivel az ezzel a kifejezéssel illetett jelenség támogatói tagadják, hogy a „politikai korrektség” fogalma – abban az értelemben, ahogyan ellenzői használják – létezik (Cameron 1995: 124). E szerint ez a komplex jelenség számos összetevővel rendelkezik, és ide sorolható a különböző kisebbségekkel vagy valamilyen szempontból hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportokkal kapcsolatos nem diszkriminatív nyelvhasználat is (Cameron 1995: 124), amelynek értelemszerűen lexikai vonatkozásai is vannak. A „politikai korrektséggel” szembehelyezkedő diskurzus alapvető eleme azonban a „politikailag korrektnek” nevezett törekvések közül a relexifikáció kiemelése (lásd pl. a hazai diskurzusban Szerecz 2006), illetve bizonyos terminusok nevetségessé tétele (vö. Cameron 1995: 125). A „politikailag korrekt” nyelvhasználat lexikai szintjét előtérbe helyező kritika része a „PC”-törekvések alapján kerülendőnek ítélt kifejezések és az azokat használók stigmatizálttá válásának felvetése is (Sz. Hegedűs 2006: 38).

Noha a „politikai korrektség” értelmezése, mint látható, korántsem tekinthető egységesnek, a „politikailag korrekt” törekvések alapgondolata a következőképpen körvonalazható: a beszéd és az írás nem csupán az egyéni mentális állapot reprezentációjaként értelmezhető, hanem nyilvános cselekedetként, egyéni vagy társadalmi értékek szimbolikus megerősítéseként (Cameron 1995: 142). A „politikailag korrekt” nyelvhasználat e szerint nem egyszerűsíthető le bizonyos szavak cserélgetésére, mivel a szavak társas jelentés-létrehozó funkciója is érvényesül, a közbeszéd megváltoztatása pedig ily módon elősegíthet társadalmi változásokat is (Sándor 2004: 97) azáltal, hogy megváltoztatja a társadalmilag elfogadott nyilvános viselkedésformákat (vö. Cameron 1995: 143).

A „politikai korrektség” jegyében született megnevezések mindemellett magukban hordoznak bizonyos közös vélekedéseket is a nyelvhasználatról, ezek közül pedig az egyik legfontosabb, hogy a nyilvános beszédnek udvariasnak kell lennie (Cameron 1995: 134). Ebből a szempontból a „politikailag korrekt” törekvésekhez kapcsolható megnevezések használata nem feltétlenül a létező társadalmi viszonyok megváltoztatásának igényét jelenti, sokkal inkább az udvarias nyelvi viselkedés részeként értelmezhető (vö. Gombár 2009: 3).

Ide kötődik a „PC”-vel kapcsolatos viták másik központi kérdése, az eufemizmus is. Antropológiai nyelvészeti szempontból a „politikailag korrekt” megnevezéseket gyakran eufemizmusként értelmezik, Cameron (1995: 145) szerint azonban a nem diszkriminatív beszédmódhoz tartozó lexikai elemek szinonimákként értelme-

zendők, noha van átfedés az udvariasság és az eufemizmus (nem mint tabukerülés, hanem mint a szó etimológiájából is következő „szépen mondás”) között.

A kisebbségben és/vagy hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportok megnevezései tehát tanulmányozhatók a „politikai korrektség” címszóval ellátott törekvések részeként mint a nem diszkriminatív beszéd lexikai elemei, szándékom szerint ez ugyanakkor nem a „politikai korrektség” relexifikációra való leegyszerűsítés, hanem egy komplex jelenség egyik komponensének vizsgálatát jelenti.

2.2. A társadalmi nemek eltérő nyelvhasználata

A férfiak és a nők eltérő nyelvhasználatával kapcsolatos tudományos vizsgálatok a XX. század első felében kezdődtek meg (vö. Huszár 2009: 15–16), majd a hetvenes évektől intézményesült a társadalmi nemek okozta különbségeket vizsgáló gendernyelvészet (Huszár 2009: 17). Az ebben a keretben folyó vizsgálatok többek között arra keresik a választ, hogy a nyelvi viselkedést alapvetően meghatározza-e a nyelvenkívüliség, azaz a beszélő női vagy férfi volta, illetve hogy a társadalmi nemek valójában csak a nyelvhasználat során nyerik-e el összetett értelmüket (Reményi 2001: 159). Érdemes kiemelni, hogy félrevezető lehet nemek szerinti nyelvváltozatokról beszélni, ugyanakkor léteznek bizonyos nyelvhasználati különbségek, amelyeket a genderszemponitú kutatások a társadalmi nemekből fakadó eltérésekre vezetnek vissza.³ A különbségekre vonatkozó hipotézisek gyakran jelennek meg a nemhez kötődő nyelvhasználati sajátosságokat középpontba helyező írásokban: a nők őrzik a hagyományos nyelvhasználatot, fogékonyabbak a nyelvi változásokra, jobban preferálják a kedveskedő megszólításokat és mellékneveket, kevesebbet káromkodnak, és udvariasabb a nyelvi tevékenységük (Huszár 2009: 46–48; 66–73).

2.3. Társadalmi csoportok megnevezése és a nemek nyelvhasználata⁴

A társadalmi csoportok megnevezése, mint már utaltam rá, a nyelvi udvariasság összetevőjeként is értelmezhető, a kérdés szociálpszichológiai megközelítése azonban ezt az értelmezést is árnyalja, hiszen vannak bizonyos, az általános vélekedés szerint sértőnek vagy bántónak tartott kifejezések, amelyek az adott csoporton belül (ingroup) használatosak lehetnek (lásd önmegnevezés kérdése), egy kívülállótól (outgroup) azonban támadóként hathatnak.

³ A nemi különbségeket vizsgáló nyelvészeti megközelítést és az erre vonatkozóan kanonizálódott szociolingvisztikai beszédmódot is több kritika érte már, ezeket lásd Barát 2009 és Bodó 2012.

⁴ A társadalmi csoportok megnevezésének a „politikai korrektség” keretében való vizsgálata kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a magyar közéleti diskurzusban jelen van a feminista és a „politikailag korrekt” törekvések összemosása (vö. Barát 2011), dolgozatomban azonban nem ebből az aspektusból kapcsolja össze a két vizsgált területet.

A nők udvariasabb nyelvi tevékenységére vonatkozó szociolingvisztikai megállapítások adnak lehetőséget a vizsgált megnevezések és a nemhez kötődő nyelvhasználati sajátosságok összekapcsolására.

3. Hipotézis

Összegezve a társadalmi csoportok megnevezéséről és a nemek nyelvhasználatáról eddig leírtakat, kutatásom hipotézisét a nők nyelvi viselkedésével kapcsolatban gyakran előforduló megállapításokra építem, és feltételezem, hogy mivel a nőket jobban kötik a nyelvi tabuk, udvariasabb a nyelvhasználatuk, valamint nagyobb fokú a szociális érzékenységük, jellemzőbb lesz rájuk a „politikailag korrekt”-nek is nevezhető, udvariasabb, a köztudatban nem sértőként számon tartott megnevezések használata.

4. Anyag és módszer

A kutatás alapját képező nyelvhasználati kérdőívet 110 személy, 53 férfi és 57 nő töltötte ki személyesen és online. A vizsgálat során kiemelten fontos volt a nemek megfelelő aránya és a széles életkori spektrum (7 életkori kategória: –18, 18–24, 25–30, 31–39, 40–49, 50–59, 60–). A 18–24 éves korosztály mindkét nem esetében felülreprezentált. Az adatközlők rákérdezéssel való befolyásolásának elkerülése a kérdőívben képeket használtam. A kérdéssor az adott társadalmi csoportok megnevezésére és az alkalmazási közegre, a stílusminősítésre, valamint a kontextusra és az attitűdre vonatkozóan tartalmazott nyitott és zárt kérdéseket.

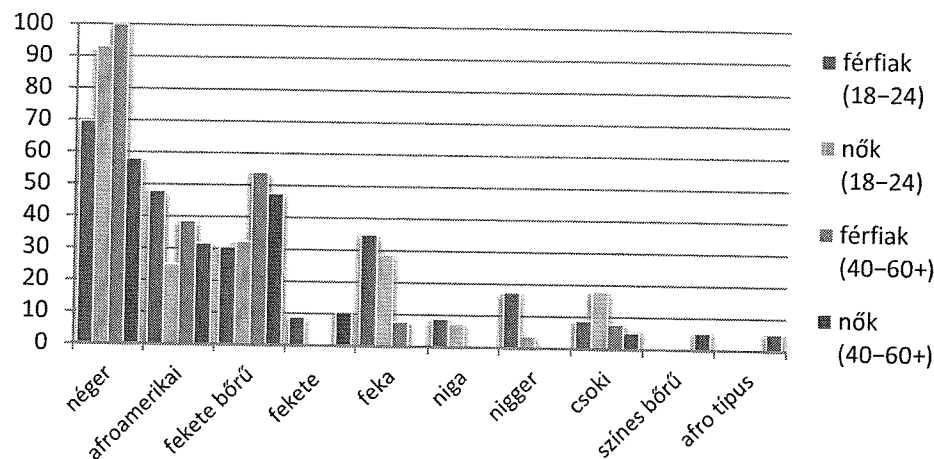
A vizsgálatba bevont társadalmi csoportok az alábbiak voltak: színes bőrűek (CS1), homoszexuálisok (férfiak) (CS2), cigányok (CS3), fogyatékkal élő (CS4) és a szegények (CS5). Hangsúlyozandó, hogy az adott csoportokkal kapcsolatos megnevezések nem azonos hangsúllyal és nem azonos problémákat felvetve vannak jelen a magyarországi közéleti diskurzusokban, ahogy erre a későbbiekben utalni is fogok.

5. Eredmények⁵

A „politikailag korrekt” nyelvhasználattal kapcsolatos diskurzus fontos eleme a CS1-re vonatkozó lexémák alakulása az angolszász kultúrában és nyelvterületen, ahol a *negro* ’néger’ történeti okokból sértőnek számít. Magyarországon azonban az afrikai származásúakkal való együttélés újabb keletű, és más történeti kontextussal rendelkezik. Ezzel is magyarázható, hogy az általam megkérdezettek körében a *néger* bizonyult a leggyakrabban megjelölt megnevezésnek: a férfiak

⁵ Jelen tanulmány keretein belül a megnevezésekre, illetve az azok alkalmazási közegére vonatkozó kérdés eredményeit részletezem, tekintettel a vizsgált kérdés meghatározó elemére, vagyis a kommunikációs színterek formalitására, a privát és a nyilvános szféra elkülönítésére. Az életkori vonatkozásokra is csak részben térek ki.

88,68%-a, a nőknek 87,72%-a jelölte meg a *négert*, amelyet a férfiak 73,58%-a, a nőknek pedig 82,46%-a tartott semlegesnek vagy hivatalosnak. Indokoltnak tűnik Kontra Miklós megállapítása, amely szerint „amikor valaki a *néger* szót egy magyarországi folyóiratból szeretné száműzni, akkor túlzásba viszi a politikai korrektséget” (Kontra 2004: 95). Az egyéb szinonimák közül a *fekete bőrű* bizonyult a leginkább elfogadhatónak (férfiak: 69,81%; nők: 70,16%), ezt az idegen mintára létrejött *afroamerikai* követi, amelyet a megkérdezett férfiak nagyobb arányban jelöltek meg (férfiak: 66,04%; nők: 47,37%). Hivatalos szituációban használt megnevezésként ez utóbbi kettő mellett a *néger* is megjelent. Kiemelendők a CS1-gyel kapcsolatos szókészlet életkori vonatkozásai: az alábbi diagramon jól látható, hogy bizonyos kifejezések használata az életkor függvényében változik, ez az életkorhoz kötődő, általános nyelvhasználati jellemzőkkel magyarázható (a fiatalok például több szleng kifejezést használnak).

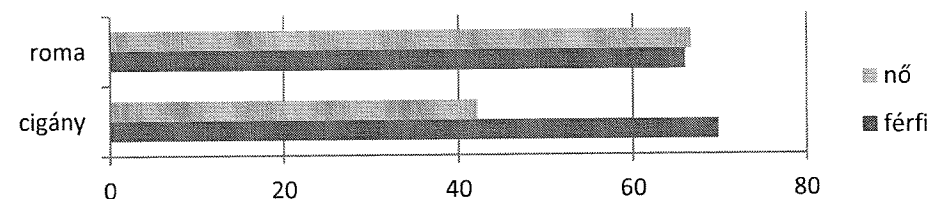

1. diagram. CS1 megnevezése a 18–24 és 40–60+ közötti férfiak és nők körében (%) (n = 72)

A CS2-re vonatkozó adatok ismertetése előtt a következőkre hívom fel a figyelmet: egy, a homoszexualitás nyelvi kifejeződését vizsgáló munka az öndefiníció kérdését veszi alapul az adott szexuális kisebbséggel kapcsolatos „politikailag korrekt” kifejezés megállapítására. Az öndefiníció alapján a *meleg*, a *homoszexuális*, illetve a *gay* tekinthető elfogadottnak (Miklós 2005: 3). Az adatok alapján a megkérdezett férfiak és nők körében a *homoszexuális* (férfiak: 79,25%; nők: 84,21%) és a *meleg* (férfiak: 79,25%; nők: 82,46%) bizonyult a leginkább preferált megnevezésnek, ezeket az ÉrtSz+-ban durva stílusminősítéssel ellátott *buzi* követi (férfiak: 69,81%; nők: 56,14%). A CS2-re vonatkozó megnevező lexémák alkalmazási közegét tekintve megfigyelhető, hogy a kérdőívet kitöltő nők hivatalos szituációban nagyobb arányban (35,09%) jelöltek meg körülíró jellegű szinonimákat (*saját neméhez vonzódo, nemi identitását tekintve más*), mint a férfiak (26,42%), illetve a nők esetében

informális közegben is az elfogadott *meleg* (57,89%) volt a leggyakrabban megjelölt kifejezés, míg a férfiaknál a *buzi* (66,04%) bizonyult a leggyakoribbnak.

A CS3 megnevezése számos problémát vet fel nyelvhasználati szempontból: noha úgy tűnik, hogy hazánkban a hivatalos kommunikációban a *roma* terjedt el (vö. pl. *romaintegráció*), ez azonban nem tekinthető az egész etnikai kisebbségre vonatkoztatható kifejezésnek, mivel sem a magyarul beszélő cigányok, sem a beás csoport nem alkalmazza öndefiníáló szóként (Szalai 1999: 298). Az általam megkérdezett férfiak 66,04%-a, a nőknek 61,40%-a minősítette a *cigány*-t semlegesnek, több nő (22,81%) tartotta azonban pejoratívnak vagy durvának, mint férfi (13,21%). Érdemes kiemelni, hogy csak a nők között voltak olyanok, akik az általuk pejoratívnak tartott *cigány* megnevezést valóban nem jelölték meg mint általuk használt lexémát. Mindkét nem esetében a *cigány* volt a leginkább preferált megnevezés (férfiak: 100%; nők: 92,98%), ezt a *roma* követte (férfiak: 70,18%; nők: 75,44%). Míg a nőknél formális közegben ez utóbbi volt népszerűbb (66,67%), addig a férfiaknál mind formális, mind informális helyzetben a *cigány* volt a leggyakrabban megjelölt szó.

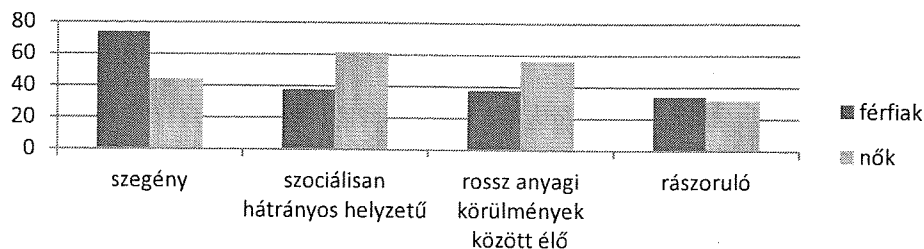

2. diagram. A *cigány* és a *roma* szó hivatalos közegben való alkalmazása nemek szerint (%) (n = 110)

A CS4 az egyetlen olyan csoport a vizsgáltak közül, amellyel kapcsolatban rendelkezésünkre áll egy hivatalos lista a használatra ajánlott, illetve kerülendő kifejezésekről.⁶ Ez alapján a *fogyatékos* számított elfogadottnak, a nyilvános nyelvhasználatban a *fogyatékkal élő*-t is a nem diszkriminatív nyelvhasználat részeként értelmezik. A megkérdezettek körében a *fogyatékos* volt a leginkább preferált kifejezés (férfiak: 98,11%; nők: 82,46%). Formális közegben mindkét nem a *fogyatékkal élő*-t preferálta. Érdemes kiemelni, hogy a míg a *gyengeelméjű* a nők csak családi és baráti közegben használt szóként fordult elő, addig a megkérdezett férfiak 5,66%-a a hivatalos szituáció esetében is megjelölte.

A CS5 megnevezésére vonatkozó szókészlet az angolszász nyelvterületen és kultúrkörben már a „politikailag korrekt” törekvéseinek kérdéskörébe tartozik, adataim pedig arra engednek következtetni, hogy a magyar *szegény* kifejezés is elindult a bántóvá, negatív konnotációjúvá válás útján, vélhetően a gazdasági válság közvetett következményeként is.

⁶ A lista az alábbi címen érhető el: <http://erg.bme.hu/oktatas/tleir/GT521801/fogyszotar.pdf> (Letöltés dátuma: 2012. 04. 04.)

3. diagram. CS5-re vonatkozó megnevezések hivatalos szituációban (%) (n = 110)

Az ábrán jól látszik, hogy formális közegben előtérbe kerültek az eufemisztikus kifejezések, főként a nők körében. Az alkalmazási közeg kapcsán kiemelendő, hogy a megkérdezett férfiaknál ismét kevésbé éles a határ a formális és az informális közeg között, hiszen 81,13%-uk ebben az esetben is a *szegény*-t preferálja, a *rászoruló*-t 16,98%-uk jelölte meg, míg ez utóbbi a nőknél baráti beszélgetés során gyakrabban előfordult (28,07%).

6. Következtetések

A bemutatott vizsgálatból kiderült, hogy a társadalmi csoportok megnevezésében nincsenek jelentős eltérések a két nem nyelvhasználatában, ez pedig elsősorban a jelenség társadalmi beágyazottságával magyarázható. Láthattunk példát olyan esetre, amely igazolhatja a nők udvariasabb nyelvhasználatára vonatkozó hipotézist (vö. homoszexuális férfiak megnevezése), ugyanakkor fontos kiemelni, hogy ebben az esetben mások lexikai szintű megnevezéséről van szó, és nem a diskurzus szerveződésének szintjéről, ahol a női beszélők udvariassága általában megmutatkozik. A kutatás emellett rámutatott a nem diszkriminatív beszédmód kultúraspecifikuságára (vö. *néger*), illetve arra, hogy a megkérdezett férfi beszélőknél eltérő látás a formális és az informális szituációk között: hivatalos szituációban is gyakrabban jelölték meg a baráti beszélgetés során előforduló megnevező lexémákat.

7. Összegzés és kitekintés

Szociolingvisztikai szempontból is fontos jelenséggé a társadalmi csoportok megnevezésének tanulmányozása még számos lehetőséget rejt magában. A későbbiekben egy új, több független változót bevonó vizsgálat keretében vizsgálható a jelenség életkorral, végzettséggel, lakhellyel való korrelációja, még inkább előtérbe helyezve a különböző udvariassági elméleteket. A kérdés komplexitására való tekintettel a kutatás nyelvhasználati interjúkkal is kiegészíthető, lehetőséget adva az érintettek véleményének és attitűdjének megismerésére az adott társadalmi csoportokra vonatkozó megnevezésekkel kapcsolatban.

További feladat a kérdés kapcsán a „PC” kritikájához kapcsolódó magyar nyelvi diskurzusok vizsgálata.

Irodalom

- Barát Erzsébet 2009. A test adatbázissá szelídítése a nyelvhasználat-kutatásban. *Apertúra*. 4: 2. <http://apertura.hu/2009/tel/barat> (Letöltés ideje: 2012. 11. 19.)
- Barát Erzsébet 2011. Cynical References to Political Correctness in Hungarian Media in 2000s. *AHEA: E-journal of the American Hungarian Educators Association*. 4.
- Bodó Csanád 2012. A dzsender-paradoxon és magyar szociolingvisztikai recepciója. *TNTeF*. 2: 2. 93–111.
- Cameron, Deborah 1995. Civility and discontents: language and „political correctness”. In Cameron, Deborah: *Verbal Hygiene*. London: Routledge. 116–166.
- ÉrtSz+ = Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár +*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Gombár Csaba 2009. Történelem, rendszerváltozás, politikai korrektség. *Kétezer*. 10: 3–9.
- Huszár Ágnes 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kontra Miklós 2004. Baj-e, ha valaki lenégerezi a feketét? *Alkalmazott Nyelvtudomány*. 2: 93–5.
- Miklós Eszter Gerda 2005. *A homoszexualitás nyelvi kifejeződése*. http://mnytud.arts.klte.hu/szlang/hallgato/a_homoszexualitas_nyelvi_kifejezodese.pdf (Letöltés dátuma: 2012. 04. 04.)
- Mills, Sara 2011. Az udvariasság, az udvariatlanság és a genderidentitás újraértelmezése. In Juhász Valéria–Kegyesné Szekeres Erika (szerk.): *Társadalmi nem és nyelvhasználat*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó. 74–89.
- Reményi Andrea Ágnes 2001. Nyelv és társadalmi nem. *Replika*. 45–46: 153–163.
- Sándor Klára 2004. Politikailag korrekt nyelvhasználat – válasz a folyóirat körkérdésére. *Alkalmazott Nyelvtudomány*. 2: 95–97.
- Szalai Andrea 1999. Linguistic Human Rights Problems among Romani and Boyash Speakers in Hungary with Special Attention to Education. In Kontra Miklós et. al. (szerk.): *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest: Central European University Press. 297–317.
- Szerecz György 2006. Beszédpótcselekvés. In Cser András (szerk.): *Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére*. Budapest: Open Art. 71–77.
- Sz. Hegedűs Rita 2006. Gondolatfoszlányok a PC, a megbélyegzés és a pseudofaj kapcsolatáról. In Cser András (szerk.): *Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére*. Budapest: Open Art. 37–41.

Denomination of social groups and gender differences in language use

Denomination of ethnic or sexual minorities or other social groups and the use of given expressions result in a relevant problem in the public discourse of nowadays. What makes the problem complex is that besides the main factors of language use (participants, context, topic, function) the lexical components of the discourse about others belong to politeness as well. In this research the author examines – based on popular hypotheses of gender linguistics – the expressions referring to social groups to find out if there is any difference between the genders’ usage of them.